

ПУТЕВИМА РЕЧИ

Зборник радова у част Даринки Гортан Премк

Уредник:
РАЈНА ДРАГИЋЕВИЋ

Београд
2017.

Александра М. Марковић*
Институт за српски језик САНУ
Београд

ГРАМАТИЧКА ИСТРАЖИВАЊА ДАРИНКЕ ГОРТАН ПРЕМК**

У раду се даје преглед граматичких истраживања Даринке Гортан Премк. Монографија и радови посвећени граматичким питањима представљају се према тематским областима. Указује се на најчешће обрађивану проблематику (падежну), на теоријски оквир у ком су вршена истраживања (Белићево учење о синтагми), на методолошку доследност у примени семантичко-синтаксичке анализе грађе из дијахронијског и синхронијског угла, као и на најважније закључке и резултате. Указује се и на оно што аутор овог прегледа сматра драгоценим за дугогодишње успешно уређивање Речника САНУ, на плодну примену приступа у ком су повезани граматика и речник.

Кључне речи: граматика, морфологија, морфосинтакса, синтакса, падеж, предлог, српск(охрватск)и језик.

1. Увод. Име професорке Даринке Гортан Премк везује се, наш је утисак, најпре за *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, чији је дугогодишњи уредник (од 1968. године) и рецензент. Везује се, затим, и за лексикологију, предмет који је професорка увела на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Чини нам се да Речник САНУ представља окосницу научно-истраживачког рада Даринке Гортан Премк – из Речника су потекла и граматичка и лексиколошка питања која је истраживала.

Наш је задатак да у овом прегледу представимо радове посвећене граматичким питањима из синхронијске перспективе. Тај преглед нећемо

* aleksandra.markovic@isj.sanu.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

организовати хронолошки, већ према тематским областима, које су везане за следеће делове граматичког система: морфологију, морфосинтаксу и синтаксу.

Представимо укупно 18 радова. Највећи број везан је за област морфосинтаксе и тему која се намеће као доминантна у истраживањима Даринке Гортан Премк – падежну проблематику (падежима је посвећено 10 радова и једна монографија). У овим радовима, како ћемо ниже нагласити, падежи су или главни предмет испитивања, или се помињу у вези с неким другим семантичко-синтаксичким појавама (питање двојачке реакције, нпр.). Ове радове разматрамо у т. 3 овог прегледа.

Падежна проблематика разматра се, мада не више као примарна тема, и у радовима посвећеним предлозима (в. т. 4). Ову групу чине три рада, од којих је први посвећен синтагмама с предлогом *до*, док су друга два посвећена обради предлога у описним речницима. У оквиру т. 5 разматрамо два рада посвећена семантичко-синтаксичким питањима, у којима се указује на начин обраде граматичких питања у описном речнику и износе препоруке у вези с тим (т. 5). У оквиру т. 6 разматрамо радове из области морфологије.

2. ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ГРАМАТИЧКИХ ИСТРАЖИВАЊА. На теоријски приступ примењиван у радовима посвећеним граматичким питањима Даринка Гортан Премк најчешће не указује експлицитно. Јасно је, међутим, а то и сама ауторка истиче у монографији посвећеној акузативу без предлога, да се тај приступ заснива на Белићевом учењу о синтагми и идеји да „једино у синтагми могу доћи до изражаја све семантичко-синтаксичке нијансе сваког ... падежног односа” (Гортан Премк 1971: 9). До теоријских закључака у раду долази се на основу уопштавања података добијених дескрипцијом анализираних грађе.¹

Приступ анализи језичких појава доследно је семантичко-синтаксички. Појаве се често посматрају из више углова, дијахронијски и синхронијски, како би се утврдиле еволутивне тенденције. Ауторка употребљава и компаративни метод, пратећи стање посматраних појава и у сродним словенским језицима или у оквиру језика који чине балкански језички савез.²

¹ У овом смислу постоји континуитет у монографским испитивањима појединих падежних облика у српско(хрватско)м језику. За исти теоријски приступ изјашњава се, у монографији посвећеној инструменталу, и М. Ивић (1954: 5).

² На тај се начин разматрају питања двојачке реакције разних глаголских поткласа: глагола *лагати*, *саветовати*, *помагати*, *судити*, *служити*, с допунама у дативу и акузативу (Гортан Премк 1971: 39–56); глагола којима се означава промена положаја објекта у границама истог места, с рекцијским допунама у акузативу и инструменталу, нпр. *вртети*, *замахнути*, *виплати* и др. (*ibid.*, 58–61); глагола опажајно-сазнајних, емотивних и

3. Монографија и радови посвећени падежној проблематици. Као што смо истакли, највише је радова посвећено питањима у вези са овом граматичком категоријом. У оквиру ове тачке размотрићемо и оне радове у којима се падежна проблематика обрађује као примарна тема, као и оне у којима се она јавља уз неку другу тему као главну (нпр. облик рекцијске допуне, када се разматрају дворекцијски глаголи).

3.1. По значају се издваја монографија посвећена акузативу без предлога (ауторкина докторска дисертација), трећа у низу монографија посвећених појединим падежним облицима у српскохрватском језику.³ Монографија је важна због своје теме – у питању је падеж којим се обележава функција директног објекта. Ауторка као основни циљ свог рада издваја дескрипцију слике стања акузативних синтагми у српскохрватском језику. Анализа се састоји из три дела, посвећена структури, значењу и функцији акузативних синтагми.

У поглављу посвећеном *структури* акузативних синтагми истиче се да је управни члан акузатива без предлога готово увек глагол, док је зависни члан нека реч с деklinацијом (Гортан Премк 1971: 13).

Централни део рада представља поглавље посвећено *семантици* акузативних синтагми (Гортан Премк 1971: 19–144). Издвајају се три основна типа синтагми према врсти односа који се њима изражавају: 1. синтагме објекатских односа; 2. синтагме двоструких објекатских односа и 3. синтагме адвербних односа (*ibid.*, 19).

Ауторка у оквиру ових синтагми издваја подтипове и за сваки подтип разматра постојање семантичко-синтаксичких синонима. На пример, што се синтагми објекатских односа тиче, глаголи *лагати*, *помагати*, *судити* и сл. још у првим писаним споменицима словенских језика јављају се са дативским и акузативним допунама, што указује на то да се однос према појму ком је намењено вршење глаголске радње може схватити и као однос посебног ангажовања (Гортан Премк 1971: 55). Међутим, основне поткатегорије у оквиру овог типа, којима се изражава креативни или деструктивни однос (*зидати кућу*, *попалити ханове*), однос модификације (*оправити сат*) или однос ангажовања с физичким контактом (*ударити некога*), не могу се изразити другим падежом (*ibid.*, 152).

Већ на основу структуре рада, чији је највећи део посвећен семантици акузативних синтагми, јасно је да се ауторка не приклања мишљењу

др. односа, с генитивном и акузативном допуном, нпр. *гледати*, *видети*, *слушати*, *желе-ти* и др. (*ibid.*, 97–103).

³ После монографије М. Ивић посвећене инструменталу (Ивић 1954) уследила је књига К. Фелешка посвећена српскохрватском генитиву (Фелешко 1970), на пољском језику (на српски преведена и објављена 1995). Поменућемо и то да је акузатив с предлозима обрадила, три деценије касније, Н. Арсенијевић (2003а и 2003б).

које заступају неки теоретичари падежа (Курилович, на пример), по ком акузатив спада у граматичке падеже. Она истиче: „Нисмо се сложили са схватањима да акузатив (и уопште било који падеж) може бити лишен семантичког садржаја и сведен само на функцију допуне, с обзиром на то да смо пошли од тога да свака језичка јединица, без обзира на то како је употребљена (у зависном или независном положају) има и своје значење и своју функцију (посебан облик је факултативна појава), и да је као такву и треба испитивати” (Гортан Премк 1971: 149). У том смислу, ово истраживање је модерно, јер инсистира на семантичко-синтаксичком приступу.

Иако се анализа не темељи на падежној граматици и теоријама проишавшим из ње (актуелним током шездесетих и седамдесетих година XX века, али и касније), између неких идеја могле би се успоставити паралеле. Типови допуна глаголских класа (прецизније, супкласа), издвојених на основу танане семантичко-синтаксичке анализе, могу се упоредити са семантичким улогама, издвојеним у разним варијантама падежне граматике (нпр. однос семантичке улоге познате као тема и допуне глагола којима се означава промена места/положаја објекта у простору).⁴

На оправданост издвајања, у оквиру синтагми објекатских односа, две шире класе (с објектима конкретних и апстрактних односа), као и ужих класа у оквиру сваке од њих (седам у оквиру прве, шест у оквиру друге), указује и појмовно-терминолошка разноликост у разним верзијама падежне граматике у идентификовању семантичке улоге ентитета који трпи деловање неког другог ентитета, или се деловањем ствара, помера и сл. (фактитив, објектив, резултат, циљ и др.) (више о томе в. у Стипчевић 2006).

Функција акузатива посматра се и у интерсинтагматском и у реченичком односу. Функција управног члана акузативних синтагми, како је већ поменуто, припада углавном глаголу (или изразу значењски блиском глаголу), док се акузатив налази у зависној функцији, одредбеној или допунској. Допунску функцију имају акузативи у синтагмама објекатског типа (с прелазним глаголом као управним: *читати књигу*) (Гортан Премк 1971: 144). Одредбена функција јавља се у синтагмама адвербног типа

⁴ Веома је занимљив начин на који Д. Гортан Премк размишља о томе да ли синтагме типа *појести колач*, *попити вино* спадају у оне којима се означавају деструктивни односи. Истиче да се њихово сврставање у било коју другу категорију осим ове (нпр. у синтагме мобилних односа или модификативно-трансформативних односа) не би заснивало на лингвистичком становишту, већ на физичком или неком другом (Гортан Премк 1971: 29, у фусноти).

(*ићи цео дан*) (*ibid.*, 144–145).⁵ Подела на објекатске и адвербне синтагме чини и основну поделу акузативних синтагми.⁶

Што се реченице тиче, појам с именом у акузативу укључује се у њен предикатски део или као објекат (у допунској функцији) или као одредба (у детерминативној функцији). Појам с именом у акузативу као други акузатив (*постави га старешину*) укључује се у предикатску синтагму и добија садржај и функцију предикативности (Гортан Премк 1971: 146).

Истаћи ћемо само неке од бројних закључака до којих је ова анализа довела, оне који су, како нам се чини, кључни. Као основна акузативна семантичка категорија издвајају се синтагме објекатских односа (Гортан Премк 1971: 19). Име у акузативу означава појам „који се глаголским процесом непосредно и у целини ангажује као пасиван или у пасивној улози” (*ibid.*, 20). Увидом добијеним на основу дијахроне анализе, којом се ми нећемо детаљно бавити у овом прегледу, ауторка је закључила да је акузатив у српскохрватском продирао и у категорије у којима се првобитно није налазио, што је довело до промене у схватању акузатива и ширења његове „семантичко-синтаксичке вредности од појма који је у физичком контакту са радњом и који је њоме обухваћен у целини ка односу појма који је у непосредном контакту са радњом и који је директно и у целини ангажован њоме” (*ibid.*, 159).⁷

3.2. Неким темама обухваћеним монографијом о акузативу ауторка се касније враћала и додатно их разматрала. Тако се у раду Гортан Премк 1973 поново разматрају разлози нестајања беспредлошког акузатива у функцији прилошке одредбе места⁸ и времена (данас се исказују предлошко-падежним конструкцијама), експликативног акузатива, синтагми

⁵ Ауторка сматра да између датих синтагми не постоји разлика у степену зависности акузатива, јер је у оба случаја акузатив у зависном односу, допунском или одредбеном. Разлику види на семантичком плану („функционална зависност једног члана синтагме увек је једнаког степена, тј. увек је апсолутна јер је увек условљена управним чланом”) (Гортан Премк 1971: 145).

⁶ Како ауторка у закључку истиче, право падежно, објекатско значење подразумева две основне семантичке представе, ону о радњи и ону о захваћеном појму; прилошко значење подразумева само једну семантичку представу, о радњи детерминисаној у погледу времена или мере (Гортан Премк 1971: 150).

⁷ Уз то, на основу дијахроне анализе ауторка закључује да су из акузативне категорије током времена нестајале оне категорије које су имале као заједничку особеност непостојање прецизно одређене семантике односа појма обележеног акузативом према управном глаголу или оне у којима је тај однос био индиректан (Гортан Премк 1971: 158).

⁸ „Локалним акузативом без предлога означавао се циљ кретања уопште, без одређивања да ли се крајња тачка кретања налази у унутрашњости појма с именом у акузативу, или на његовој површини, или пак у његовој околини и сл.; предлошко-падежне везе смењују овај акузатив због унутрашње језичке потребе за ближом детерминацијом локалних односа” (Гортан Премк 1973: 282).

с двојним акузативом и оних с предикативним акузативом, као и разлози појаве неких нових акузативних категорија.

3.3. Глаголи с двојаком рекцијом. У раду Гортан Премк 1977 поново се разматрају питања двојачке глаголске рекције, која су у оквиру монографије чинила готово посебне студије. Ауторка дефинише рекцију као „компоненту опште глаголске вредности која условљава могуће директне, непосредне семантичко-синтаксичке односе зависних именичких речи према главној, управној речи у синтагми” (Гортан Премк 1977: 237); двојаку рекцију дефинише као „семантичко-синтаксичку особину глагола која му омогућава да се у ... директном, непосредном типу односа јавља у истом или сличном значењу и у истој или сличној функцији у два различитим врстама падежних синтагми, односно у конструкцијама с два различита падежна облика (нпр. *лагати некоме* и *лагати некога*, али само *обмањивати некога*)” (*ibid.*). Ауторка истиче да је испитивање класа глагола с двојаком рекцијом важно из више разлога. Наиме, двојачка рекција може бити знак или двојаког значења глагола или промена у семантичко-синтаксичком систему зависности и његовог обележавања, или обеју ствари. За сваки глагол са двојаком рекцијом потребно је утврдити порекло и значење различитих рекција, ширину њихове употребе и идентификовати семантичко-синтаксичке категорије за које се глаголи везују (утврдити да ли је реч о генитивско-акузативној, дативско-акузативној или акузативно-инструменталној категорији). На основу (не)уклапања у дате категорије одређује се нормативност појединих случајева (Гортан Премк 1977: 245).⁹

Монографијом посвећеном акузативу обухваћена су и нека питања која је ауторка разматрала у својим ранијим радовима.

3.4. Падеж објекта у одричним реченицама. У раду Гортан Премк 1962 ауторка се бави питањима везаним за дистрибуцију падежа објекта у одричним реченицама. С обзиром на то да се у српском, као и у другим словенским језицима, учесталост употребе словенског генитива (у тој функцији примарно заступљеног) смањује на рачун акузатива, додуше у српском више него у другим флективним словенским језицима, ауторка испитује семантичко-синтаксичке услове који утичу на дистрибуцију поменута два падежна облика и, у складу с тим, покушава да утврди нормативност сваког од њих.

⁹ Питања двојачке рекције ауторка се дотиче и у раду Гортан Премк 1981, посвећеном питањима синтаксичке норме у Речнику САНУ (зато ћемо га и прокоментарисати под тачком посвећеној Речнику).

На основу анализе корпуса сакупљеног за дато испитивање,¹⁰ ауторка закључује да на употребу словенског генитива у српскохрватском књижевном језику утиче више чинилаца. Издвајамо неке од закључака до којих је дошла. Процес губљења словенског генитива у реченицама у којима је у функцији предиката било који глагол осим глагола *немати*, а у функцији објекта именица (или лична заменица) јесте очигледан, али није у потпуности извршен (Гортан Премк 1962: 147). На избор падежа објекта у реченицама овог типа утиче неколико чинилаца: генитив се чешће користи када објекат није детерминисан ни синтаксички ни семантички, затим када се наглашава потпуно одрицање обухватања објекта радњом, као и у устаљеним обртима. Са друге стране, у реченицама са глаголом *немати* у предикату словенски генитив је очуван, а акузатив се ретко јавља: „Ово се објашњава самом семантиком глагола *немати*, односно увек присутном партитивношћу” (Гортан Премк 1962: 148). Као последњи закључак ауторка наводи чињеницу да се у одричним реченицама са неодређеном заменицом у функцији објекта, без обзира на глагол у предикату, генитив не јавља у српскохрватском језику (*ibid.*).¹¹

3.5. У раду Гортан Премк 1963–1964 анализирају се, са семантичко-синтаксичког становишта, падежи и предлошко-падежне конструкције са узрочним значењем на материјалу из Вуковог језика. Ауторка примећује да нема падежа у српском језику чије је значење искључиво узрочно, а да једино конструкције генитива с предлозима *због* и *ради* означавају само узрочни, односно циљни однос (Гортан Премк 1963–1964: 437), док остале конструкције само у одређеним условима добијају узрочна значења. „Ова значења најчешће стварају деклинациони облици са основном семантиком аблативног типа. То је и природно и разумљиво, јер оно од чега глаголска радња потиче лако може бити схваћено и као узрок саме радње. Али и извесне падежне и предлошко-падежне одредбе глаголске радње које означавају опште или пак специфичне околности у којима се одвија глаголски процес могу се у извесним случајевима схватити као оно што условљава

¹⁰ У анализи се посебно посматрају случајеви у зависности од врсте објекта и предиката; наиме, издвајају се примери у којима је у функцији објекта именица или лична заменица од оних у којима је то неодређена заменица; затим, разликују се примери са глаголом *немати* у предикату од других глагола. Осим тога, чини нам се важним поменути и истанчан методолошки поступак који ауторка примећује у анализи прозних дела – посебна пажња посвећена је и чињеници да ли се посматра језик писца или језик личности и закључци се доносе с тим у складу: „Што у језику писца има мање словенског генитива него у језику личности, знак је да су га и сами писци осећали као дијалекатску особину и свој језик су свесно ослобађали те конструкције, било под утицајем књижевног језика, било под утицајем средине у којој су живели” (Гортан Премк 1962: 136–137).

¹¹ Губљење словенског генитива ауторка убраја у једну од тенденција „изневеравања словенских традиција у синтакси нашег језика” (Гортан Премк 1971: 38).

вршење радње, или бар условљава посебан начин вршења радње” (Гортан Премк 1963–1964: 437–438).

Ауторка у анализи издваја три групе:

1. Прву чине предлошко-падежне конструкције које имају само узрочно/циљно значење (*због/ради*¹²).
2. Другу чине оне које имају узрочно значење као секундарно, а основна семантика им је аблативна (*од, из, с*); (нпр., у тзв. локаци-оно-узрочним конструкцијама, предлошко-падежна конструкција *од* + генитив означава појам од ког се субјекат удаљава, што је узрок акције субјекта (*утекао од зулума дахискога*)).
3. Трећу групу чине падежи и предлошко-падежне конструкције које имају значење блиско узрочном. То могу бити конструкције: а) са општом наменском и циљном семантиком, „јер се и оно чему је намењено вршење глаголске радње и оно ради чега се она врши лако може схватити као оно што покреће, проузрокује и само вршење глаголске радње” (Гортан Премк 1963–1964: 446), нпр.: *Ја хоћу за љубав Паљковићу да је сакријем*; б) оне које означавају „оно на чему се заснива процес глаголске радње, као и оно што омогућава вршење радње, што условљава глаголски процес” (*ibid.*), нпр.: *На ову тужбу Турци Данила посијеку*; в) „појмови који означавају ситуације, околности у којима се развијају глаголски процеси могу их условљавати, па чак подстицати и индиректно проузроковати” (*ibid.*). Такве су конструкције *на* + акузатив, *за* + акузатив, *с* + инструментал, *по* + локатив, *у* + локатив, као и облик инструментала: нпр. *Победом овом на Полежу Срби су добили још и то...* (*ibid.*).

Ауторка разликује две врсте узрочних односа – праве и индиректне узрочне односе. Основна семантичка разлика међу њима заснива се на томе што конструкције првог типа означавају појмове који непосредно проузрокују процесе глаголских радњи, док оне другог типа означавају појмове који представљају основу, мотив, циљ, намену вршења радње или околности у којима се процес одвија и само непосредно утичу на глаголске процесе или начине вршења тих процеса (Гортан Премк 1963–1964: 453–454). Међу важне закључке овог рада спада и увид у то да се конструкцијом *од* + генитив могу означити скоро сви типови узрочног односа, као и да је најфреквентнија (*ibid.*, 456).

¹² Интересантно је тумачење значења предлога *ради*, које је, наравно, циљно, али се, као што је познато, често погрешно користи и са узрочним значењем. Ауторка каже: „Конструкција *ради (заради)* + *генитив* означава циљ вршења радње; она се може схватити као узрочна само ако се циљ ради чијег се остварења врши радња схвати као оно што покреће и само вршење радње” (Гортан Премк 1963–1964: 439).

Оно по чему је ово истраживање модерно и више од пола века касније јесте смер испитивања, у ком се иде од форме ка значењу (узрочно значење и средства његовог изражавања). Уз то, осим падежа и предлошко-падежних конструкција, ауторка помиње и друга средства којима се изражава узрочно значење, лексичка (глаголске и друге прилоге) и синтаксичка (зависне узрочне реченице) (Гортан Премк 1963–1964: 437, у фусноти). Овакав попис језичких средстава различитих нивоа, којима се може изразити неко категоријално значење, типичан је за синтаксичку семантику и за теорију функционалне граматике, на чијим је основама рађена синтакса просте реченице П. Пипера и групе аутора (Пипер и др. 2005).

3.6. Као последњу у овој подтачки (али не и као најмање важну) поменућемо групу радова посвећену приступу обради падежних синтагми у средњој школи. Реч је о низу чланака, објављених у *Нашем језику* (Гортан Премк 1969а; 1969б; 1970; 1972а; 1972б; 1975), у којима ауторка указује на питања у вези с падежима која сматра посебно важним и предлаже метод за њихову обраду.

Пажња се на почетку посвећује питањима везаним за појам синтагме и класификацију синтагми (Гортан Премк 1969а: 145–147), као и смисао деklinације и појам падежа (*ibid.*, 147–148),¹³ а затим се бави функцијама независних падежа, номинатива (*ibid.*, 149–153) и вокатива (*ibid.*, 153–154).

У раду Гортан Премк 1969б ауторка се у кратким цртама осврће на појам зависних падежа – дефинише их као зависне чланове детерминативних синтагми (*ibid.*, 307) – као и на њихова значења (порекла, узрока, намене, средства, заједнице, места, времена, начина) (*ibid.*, 307–308). Затим се бави својствима предлога у синтетичким и аналитичким језицима, истичући да је у оним првим њихова функција детерминација општих падежних односа, обележених обликом именице уз коју предлог стоји, док је у аналитичким језицима функција предлога и означавање општих падежних односа и њихова детерминација (*ibid.*, 308).

Затим се даје преглед генитивних значења – најпре генитива без предлога (Гортан Премк 1969б: 309–315). Напомиње се да генитив без предлога осим допунских значења има и одредбена, придевска (квалификативни генитив) (*ibid.*, 312–313) и прилошка значења (темпорални генитив) (*ibid.*, 313). Што се генитива с предлозима тиче, издвајају се месна (*ibid.*, 315–316), временска (*ibid.*, 316–317), затим значења одвајања, изузимања, узрока, циљно, компаративно и квалификативно (*ibid.*, 317–319).

¹³ Ауторка појам синтагме и класификацију синтагми представља у складу са одређењем које у српску лингвистику уводи А. Белић, а усваја М. Стевановић, уз мање термилошке измене. Дели их, наиме, на *детерминативне (зависне)* и *напоредне (копулативне)* (Гортан Премк 1969а: 145).

Рад Гортан Премк 1970 посвећен је синтакси и семантици датива; рад Гортан Премк 1972а акузативу; рад Гортан Премк 1972б инструменталу и, на крају, рад Гортан Премк 1975 локативу. Оно што предложени начин обраде падежа у средњој школи чини драгоценим јесу и повезивања на која се током обраде појединих падежа скреће пажња: указује се на разлике између беспредложних падежа (на оно по чему се беспредложни акузатив одваја од генитива, датива и инструментала), на сличне семантичке вредности појединих падежних категорија (нпр. *витла камцијом* и *витла камцију*) и на падежну синонимију (*сметати некоме* и *сметати некога*).

4. РАДОВИ ПОСВЕЋЕНИ ПРЕДЛОЗИМА. Осим што је у Речнику САНУ урадила основну обраду и редакцију предлога тако богатих значењима какви су *до* и *на*,¹⁴ Даринка Гортан Премк посветила је предлозима и неколико радова.

4.1. У раду Гортан Премк 1963 анализира се предлог *до*, као стари словенски немотивисани предлог. Анализа се врши према неколико критеријума, у које спадају: структура синтагме, значење предлога и његова функција (Гортан Премк 1963: 64). Ауторка закључује да се као примарне предлошке синтагме јављају оне с глаголом у функцији управног члана, док су оне са именицом, придевом или прилогом у тој функцији секундарне (*ibid.*, 65). Што се зависног члана уз предлог *до* тиче, то је најчешће нека именичка јединица у генитиву. Уз предлог *до* јављају се, у функцији зависног члана, и неки прилози (*до сутра*, па и као сложеница, *дотамо*), предлошко-падежна конструкција (у даљем тексту ППК, нпр. *до пред кућу*) или акузатив мере или времена. Свака од ових појава у раду се детаљно испитује.

Осим предлога *до*, и предлози *од* и *за* јављају се уз готове ППК. Ауторка закључује да „од свих флексивних словенских језика једино српскохрватски језик има живу синтаксичку могућност одређивања предлогом већ готове предлошко-падежне везе” (Гортан Премк 1963: 67), а ППК у тој позицији посматра као прилошку одредбу (*до под свој шатор*). Употребу предлога *до* уз акузатив (али и предлога *од* и *преко* у истој позицији) ауторка објашњава прилошком природом овог падежа: *остаће недељу дана : до недељу дана : преко недељу дана : мање од недељу дана* (*ibid.*, 67).

Као основно значење предлога *до* ауторка издваја „одређивање крајње границе простирања процеса глаголске радње односно одређивање степена заступљености какве особине” (Гортан Премк 1963: 68), које се може развијати у различитим правцима, у зависности од семантичко-синтаксичких специфичности у синтагми.

¹⁴ Предлог *на* по фреквенцији следи одмах за предлогом *у*, као најфреквентнијим (Костић 1999; 2001).

Ауторка издваја две групе значења. Прву чине она која су у директној вези са основним значењем (месно, временско, значење мере, узраста развитка, стања и начина) (Гортан Премк 1963: 68–73). Значења друге групе, антонимска значења изузимања и потпуног обухватања, нису у директној вези са основним, као ни опште значење тицања, зависности, узрока, намене и тзв. објекатско значење (*ibid.*, 73–77).

Као важне закључке овог рада издвајамо следеће: семантика предлога зависи од семантике управног и зависног члана синтагме (Гортан Премк 1963: 78). Затим, то што се указује на разлику у функцији предлога у језицима синтетичког и аналитичког типа. У оним првим предлозима се ближе одређују и спецификују општи падежни односи обележени обликом номинала уз који предлог стоји (што је основна функција предлога у словенским језицима са синтетичком деклинацијом), док се у оним другим језицима предлозима одређују општи падежни односи, чији су показатељи сами предлози – ова функција предлога нетипична је за синтетичке језике, али се јавља у српскохрватском, бугарском и македонском, и то код предлога *до*, *од*, *за*, „чије је значење толико опште да је створило услове да ови предлози приме на себе показивање општих падежних односа у синтагмама са зависним чланом прилошког типа (*доћи до овамо*; *завршити за сутра*; *отићи до на извор*; *неће остати дуже од недељу дана*). У оваквој употреби ови се предлози по функцији својој изједначају са предлозима аналитичког типа” (Гортан Премк 1963: 79–80). Крајњи закључак везан је за констатацију да се у српскохрватском језику синтетички тип деклинације приближава у неким случајевима аналитичком (*ibid.*).

4.2. У оквиру ове подтачке осврнућемо се на два рада у којима се ауторка бави обрадом предлога у великим описним речницима (Гортан Премк 1984; Гортан Премк 2015). Иако би се на први поглед могло чинити да излазимо из теме свог прегледа (граматичка истраживања), због важности везе између граматике и речника одлучили смо се да уврстимо и ове радове.

У раду Гортан Премк 1984 даје се преглед модела обраде предлога у описним речницима српскохрватског језика. Ауторка анализира постојеће начине и предлаже нов модел обраде ове врсте речи, усклађен са традиционалном лексикографском праксом. У раду се постављају следећа питања: које су лексичке особине предлога; каква су њихова граматичка својства и који модел дефиниције би одговарао и лексичком и граматичком садржају предлога (Гортан Премк 1984: 36). Ауторка истиче да предлоге сматра синсемантичним несамосталним речима, а њихов семантички садржај види у „означавању релације између именичког појма у каквом падежном односу и управног члана синтагме. И означавање односа према именичком појму сматрамо примарном лексичком особином предлога, а означавање односа

именичке речи према управном члану синтагме сматрамо граматичким својством предлога. Нпр. предлог *на* означава примарно, лексички *горњу површину каквог појма* и секундарно, граматички – *на коју неко/нешто доспева или на којој се неко/нешто налази*.¹⁵ Или, предлог *под* означава лексички, индивидуално – *место које се налази с доње стране, испод појма уз чије име стоји* и граматички – *на које неко/нешто доспева или на којем се неко/нешто налази*” (Гортан Премк 1984: 37).

Дакле, дефиниција предлога у описним речницима требало би да садржи и информацију о граматичкој позицији (о падежном облику или облицима, о прилозима и прилошким изразима уз које се предлог јавља) и семантичку идентификацију (интерпретација лексичког садржаја) (Гортан Премк 1984: 39).¹⁶

У раду Гортан Премк 2015 ауторка, као у претходном раду посвећеном обради предлога, разматра моделе обраде ове врсте речи у описним речницима српског (и српскохрватског) језика. Модел за који се сама залаже, а који предлаже као универзални модел обраде предлога у дескриптивним речницима, заснован је на ставу да је семантички садржај предлога у синтези њиховог индивидуалног значења и синтаксичке функције (Гортан Премк 2015: 289).¹⁷

Рад Гортан Премк 2015 представља синтезу ауторкиних граматичких, лексикографских и лексиколошких испитивања ове врсте речи. Закључује се да је последица релационог значења предлога чињеница да не могу вршити функције реченичних чланова (ту функцију врше именице заједно са предлозима уз које стоје). Релациони семантички садржај ове врсте речи омогућава развијање полисемије, творбу префиксалних твореница, али не и деривацију, која сасвим изостаје. „И предлошко антонимско и синонимско повезивање није право, оно је више последица контекста, него повезивања њихових семантичких садржаја” (*ibid.*, 291).

5. Радови посвећени односу граматике и речника. На важност повезивања граматике и речника указивали су многи лингвисти. У више радова

¹⁵ Дакле, граматичка својства предлога уочавају се у обележавању падежних односа у које ступа именичка реч у зависности од валенце управне речи и њене семантике (Гортан Премк 1984: 37).

¹⁶ Важна је и напомена везана за то да, у случају тзв. двопадежних предлога, семантичку идентификацију треба навести на једном месту, а не посебно за сваки падежни облик, како се то чини, нпр., у руским описним речницима (Гортан Премк 1984: 39).

¹⁷ Ауторка указује и на неке мање успешне моделе у Речнику САНУ, у којима се не указује на релационо значење предлога, на однос према именичком појму који се предлогом одређује, и истиче да је таквих неуједначености више код старих немотивисаних предлога него код мотивисаних (Гортан Премк 2015: 289). Истиче да се мотивисани предлози најчешће обрађују слично моделу који и сама заговара, захваљујући њиховом израженијем семантичком садржају (нпр. *између, изнад*).

Даринке Гор­тан Пре­мк гра­ма­ти­ка и реч­ник се пре­плићу, али се у не­ким ра­довима ек­спли­цит­но ука­зу­је на на­чин обра­де гра­ма­тич­ких пи­тања у реч­нику и из­носе пре­по­ру­ке у ве­зи с тим. По­ред два ра­да по­ме­нута у прет­ход­ној тач­ки, пос­ве­ћена пред­ло­зима и њи­ховој обра­ди у опи­сним реч­ници­ма (Гор­тан Пре­мк 1984; 2015), у ову тач­ку свр­ста­ва­мо и ра­дове Гор­тан Пре­мк 1980 и 1981. (Ми ће­мо по­ме­нути са­мо оне ас­пек­те ових ра­дова ко­ји су ве­зани за гра­ма­тич­ка пи­тања.)

У ра­ду Гор­тан Пре­мк 1980 ау­тор­ка раз­ма­тра та­коз­вану дес­ну стра­ну реч­ника, на ко­јој се, по­ред дру­гих ин­фор­ма­ција, на­воде и по­ка­за­те­љи гра­ма­тич­ке ка­те­го­ри­је и ин­фор­ма­ција о син­так­сич­кој по­зи­ци­ји реч­и (у­ко­ли­ко је она у би­ло че­му спе­ци­фич­на) (1980: 108).

По­ка­за­те­љи гра­ма­тич­ке ка­те­го­ри­је реч­и на­воде се ин­ди­ре­кт­но или ди­ре­кт­но.¹⁸ Што се ин­фор­ма­ције о син­так­сич­кој по­зи­ци­ји ти­че, њом се де­фи­ни­шу син­таг­ма­тске ка­рак­те­ри­сти­ке јед­не од ко­м­по­нената па­ра­диг­ма­тског зна­чења реч­и, и то са­мо оне „ко­је су по би­ло че­му не­обич­не, осо­бене за оп­шти лек­сич­ки па­ра­диг­ма­тско-син­таг­ма­тски тип ко­ме реч при­пада” (Гор­тан Пре­мк 1980: 110). Ау­тор­ка истиче: „Ин­фор­ма­ција о син­так­сич­кој по­зи­ци­ји посе­бно је зна­чај­на за реч­и чи­ја је се­ман­ти­ка оп­ште­га ти­па (као што су гла­го­ли *бити*, *има­ти*), за­тим за реч­и ко­јима се у је­зи­ку обе­ле­жа­вају од­но­си ... (као што су пред­ло­зи и ве­зници), та­ко­ђе за мо­дал­не реч­и и уз­ви­ке, а на­ро­чи­то за реч­це, чи­ја је се­ман­ти­ка у не­ким слу­ча­је­вима, као, н­пр., код реч­це *ли*, ви­ше син­таг­ма­тског не­го па­ра­диг­ма­тског ти­па” (Гор­тан Пре­мк 1980: 110–111).

У ра­ду се за­тим раз­ма­тра и пи­тање да ли је гла­гол­ски род син­так­сич­ка или лек­сич­ка ка­те­го­ри­ја. Ау­тор­ка сматра да је у не­ким слу­ча­је­вима ви­ше син­так­сич­ка не­го лек­сич­ка ка­те­го­ри­ја, док је у не­ким ви­ше лек­сич­ка, и то та­мо где до­ла­зи до не­ут­ра­ли­за­ције ро­да. „Из ме­то­до­лош­ких по­сту­па­ка сп­ро­ве­дених у Реч­нику САНУ мо­же се зак­ључи­ти да се тран­зи­тив­ност и ин­тран­зи­тив­ност сх­ва­тају као е­ле­мен­ти лек­сич­ког гла­гол­ског зна­чења за чи­је је обе­ле­жа­вање до­во­љ­на ... се­ман­тич­ка иден­ти­фика­ција од­но­сно лек­си­ко­граф­ска де­фи­ни­ција” (Гор­тан Пре­мк 1980: 110, у на­по­мени).

У ра­ду Гор­тан Пре­мк 1981 ана­ли­зирају се не­ки е­ле­мен­ти се­ман­тич­ко-син­так­сич­ког сла­гања реч­и, као и на­чин њи­ховог ре­гис­тро­вања у Реч­нику САНУ. Ау­тор­ка на­сто­ји да од­го­вори на пи­тања у ко­јим се слу­ча­је­вима и на ко­ји на­чин у ве­ли­ким опи­сним реч­ници­ма ре­гис­трују син­так­сич­ке по­зи­ци­је реч­и и ка­ко се у да­тим слу­ча­је­вима ре­а­гује са ста­но­вишта књи­жев­но­је­зи­чке нор­ме.

¹⁸ Н­пр. у Реч­нику САНУ озна­ка ро­да (м, ж или с) уз од­ред­ницу по­ка­за­те­љ је и гра­ма­тич­ке, имен­ич­ке ка­те­го­ри­је реч­и; ква­ли­фи­ка­тори свр. и несвр. ... ука­зу­ју на гла­гол­ску ка­те­го­ри­ју реч­и; озна­ке, пак, при­л. ... пред­л. ... узв. ... ди­ре­кт­ни су иден­ти­фи­ка­тори у ово­ме смис­лу” (Гор­тан Пре­мк 1980: 108–109).

Што се првог питања тиче, истиче се: „У великим описним речницима, а тако је и у Речнику САНУ, дају се подаци о синтаксичкој позицији речи и њима се дефинишу синтагматске карактеристике једне од компонената парадигматског значења речи ... дају се подаци само за оне синтагматске карактеристике речи (било целе речи било неког од њених значења) које су битне, неопходне за реализацију значења које се идентификује или које су по било чему необичне, особене за општи лексички тип коме реч припада” (Гортан Премк 1981: 92). Нпр. глагол *дохватити* само са допуном у облику *у + акузатив* може имати значење ’дирнути (кад је реч о наношењу штете, кварењу, уништавању)’, а само са допуном у облику *до + Г* или са допуном у акузативу може значити ’дотаћи, додирнути’.

Уз то, указује се на важност регистровања двојаке рекције код глаголских значења код којих се јавља (нпр. у једном значењу глагола *лагати*, код кога су и дативска и акузативна рекција књижевне), као и на утврђивање нормативности рекцијских допуна (нпр. акузативна рекција глагола *владати* обележена је у Речнику САНУ као некњижевна; акузативна рекција глагола *женити* као варваризам) (Гортан Премк 1981: 94).

6. Радови посвећени морфологији. У последњој тачки осврнућемо се на два рада посвећена морфологији. У раду Гортан Премк 1996 преиспитује се, коригује и допуњава дефиниција морфеме. Она се дефинише као „најмања несамостална семантичка језичка јединица која, према одређеним законима морфемске комбинаторике, твори више несамосталне и самосталне јединице лексичког система, односно која твори основе лексема, обличке и творбене, творбене форманте, као и лексеме” (Гортан Премк 1996: 24).

У раду се анализирају различити типови речи по творби (указује се на морфемски састав простих, основних речи, првостепених и другостепених суфиксалних деривата, префиксних твореница и сложеница) (Гортан Премк 1996: 19–22).

У раду Гортан Премк 1994 разматрају се класификације речи на типове на основу семантичких, функционалних и морфолошких критеријума. Ауторка резултате постојећих класификација допуњава и тумачи с лексиколошког становишта и разматра могућности у оквиру сваке врсте речи и њених представника за међусобно повезивање различитим семантичким односима (који су то представници у оквиру сваке врсте подложни семантичком варирању, полисемантичном и деривационом, антонимском повезивању и синонимском замењивању) (Гортан Премк 1994: 117–118). Дакле, истиче се да све речи једне категорије немају исту способност индубовања лексичких подсистема; да деривацију развијају само речи које означавају поједине појмове, док речи које означавају релације (предлози и везници) немају деривацију; да антонимско и синонимско повезивање

постоји код свих семантичких речи, чак и код оних релационих (Гортан Премк 1994: 127).

7. **Закључак.** У овом раду представили смо грамаичка истраживања Даринке Гортан Премк. Предмет њених интересовања у тим радовима биле су захтевне, комплексне теме – падежи, предлози, глаголска рекција и валенца. Семантичко-синтаксички приступ у анализи омогућио је да се посматране појаве сагледају у својој сложености, да се опишу, али и објасне.

Значај ових истраживања за граматику је велик. Монографијом посвећеном акузативу без предлога и појединим радовима описане су важне области грамаике српског језика (конкуренција словенског генитива и акузатива уз одричне глаголе; типови глагола с двојаком рекцијом; падежи и предлошко-падежне конструкције с узрочним значењем; значења и функције предлога *до* и др.).

Иако је наш задатак био да у овом раду представимо грамаичка истраживања Даринке Гортан Премк, нисмо могли да направимо строгу линију разграничења између њих и радова посвећених лексикологији, теоријској и практичној лексикографији. И ту чињеницу искористићемо као повод да кажемо следеће: да би се у речнику ваљано могла представити нека реч тако комплексне врсте какви су предлози или глаголи, потребно је добро познавање грамаике (што подразумева и знање о грамаичкој, категоријалној семантици). Иако је свака реч припадник одређене класе и супкласе, она носи и нека идиосинкратична, лексичка обележја. Због тога је важно знати које синтаксичке информације навести у речнику и на који начин, како се не би рекло ни превише, ни премало. Сматрамо да је спој таквих знања важан, ако не и неопходан, за рад на описном речнику.

Лексиколошки радови Даринке Гортан Премк већ представљају обавезну литературу за рад на Речнику САНУ. Наше је мишљење да би сви они који раде на овом речнику, као и они који ће радити на неким будућим описним речницима српског језика, требало да буду упознати и са грамаичким истраживањима на која смо се овде осврнули.

ЛИТЕРАТУРА

Арсенијевић 2003а: Н. Арсенијевић, Акузатив с предлогом у савременом српском језику (I), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLVI/1, 107–263.

Арсенијевић 2003б: Н. Арсенијевић, Акузатив с предлогом у савременом српском језику (II), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLVI/2, 53–216.

- Гортан Премк 1962:** Д. Гортан Премк, Падеж објекта у негативним реченицама у савременом српскохрватском књижевном језику, *Наш језик*, XII/3–6, 130–148.
- Гортан Премк 1963:** Д. Гортан Премк, Синтагме с предлогом *до* с обзиром на својства предлога уопште, *Наш језик*, XVIII/1–2, 64–80.
- Гортан Премк 1963–1964:** Даринка Гортан Премк, Падежне и предлошко-падежне узрочне конструкције код Вука, *Јужнословенски филолог*, XXVI/1–2, 437–457.
- Гортан Премк 1969а:** Д. Гортан Премк, Приступ обради падежних синтагми у средњој школи, *Наш језик*, XVII/3, 143–154.
- Гортан Премк 1969б:** Д. Гортан Премк, Приступ обради падежних синтагми у средњој школи (наставак), *Наш језик*, XVII/5, 307–319.
- Гортан Премк 1970:** Д. Гортан Премк, Приступ обради падежних синтагми у средњој школи (наставак), *Наш језик*, XVIII/4–5, 263–271.
- Гортан Премк 1971:** Д. Гортан Премк, *Акузативне синтагме без предлога у српскохрватском језику*, Београд: Институт за српскохрватски језик (Библиотека Јужнословенског филолога), н. с., књ. 2.
- Гортан Премк 1972а:** Д. Гортан Премк, Приступ обради падежних синтагми у средњој школи (наставак), *Наш језик*, XIX/1, 43–52.
- Гортан Премк 1972б:** Д. Гортан Премк, Приступ обради падежних синтагми у средњој школи (наставак), *Наш језик*, XIX/2–3, 170–180.
- Гортан Премк 1973:** Д. Гортан Премк, О еволутивним тенденцијама акузативних синтагми без предлога у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолог*, XXX/1–2, 281–295.
- Гортан Премк 1975:** Д. Гортан Премк, Приступ обради падежних синтагми у средњој школи (свршетак), *Наш језик*, XXI/4–5, 233–239.
- Гортан Премк 1977:** Д. Гортан Премк, О неким питањима двојачке глаголске рекције, *Јужнословенски филолог*, XXXIII, 237–246.
- Гортан Премк 1980:** Д. Гортан Премк, О граматичкој информацији и семантичкој идентификацији у великом описном речнику, *Наш језик*, XXIV/3, 107–114.
- Гортан Премк 1981:** Д. Гортан Премк, О неким проблемима синтаксичке норме у Речнику САНУ, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 10/1, 91–95.
- Гортан Премк 1984:** Д. Гортан Премк, Обрада предлога у великим описним речницима, у: Ј. Јерковић (ред.), *Лексикографија и лексикологија*. Зборник радова, Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за српски језик, 35–39.
- Гортан Премк 1994:** Д. Гортан Премк, Типови и врсте речи, *Јужнословенски филолог*, L, 117–128.

- Гортан Премк 1996:** Д. Гортан Премк, О несамосталним семантичким елементима у структури лексема, *Јужнословенски филолог*, ЛП, 19–24.
- Гортан Премк 2015:** Д. Гортан Премк, Још о обради предлога у дескриптивним реченицама савременог српског језика, у: Љ. Поповић, Д. Војводић, М. Номаћи (ред.), *У простору лингвистичке славистике. Зборник научних радова. Поводом 65 година живота академика Предрага Пипера*, Београд: Филолошки факултет, 287–292.
- Ивић 1954:** М. Ивић, *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој (синтаксичко-семантичка студија)*, Београд: Српска академија наука (Посебна издања, књ. ССХХVII, Институт за српски језик, књ. 2).
- Костић 1999:** Ђ. Костић, *Фреквенцијски речник савременог српског језика*, Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора и Лабораторија за експерименталну психологију.
- Костић 2001:** Ђ. Костић, *Корпус српског језика*, Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора и Лабораторија за експерименталну психологију.
- Пипер и др. 2005:** П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић, Б. Тошовић, *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица* (ред. М. Ивић), Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска.
- Стипчевић 2006:** Б. Стипчевић, Семантичке улоге у савременој лингвистичкој теорији, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 36/3, 115–154.
- Фелешко 1970:** К. Feleszko, *Składnia genetiwu i wyrażeń przyimkowych z genetiwet w języku serbsko-chorwackim*, Wrocław: Ossolineum.
- Фелешко 1995:** К. Фелешко, *Значење и синтакса српскохрватског генитива*, Београд – Нови Сад: Орфелин – Вукова задужбина – Матица српска [с пољског превела Гордана Јовановић].

Aleksandra Marković

THE GRAMMATICAL INVESTIGATIONS
OF PROFESSOR DARINKA GORTAN-PREMK

Summary

The aim of this paper is to present a review of the grammatical investigations of Professor Darinka Gortan Premk. We point out the theoretical and methodological approaches on which her analyses are based upon and present the studies according to the subject in focus (papers dealing with the grammatical category of case, prepositions, morphology, the relation between grammar and lexicon etc.). It is our opinion that the investigations presented in this paper are of great importance for the grammatical description of the Serbian language, as well as for the lexicography as a whole.

Keywords: grammar, morphology, morphosyntax, syntax, case, preposition, Serbian (Serbo-Croatian).